

Agnieszka MIKLEWSKA
Zakład Psychologii, WSP Częstochowa

Temperamentalne uwarunkowania zachowań agresywnych

Wstęp

Nasilające się przejawy nieprzystosowania społecznego skłaniają do podejmowania kolejnych prób wyjaśnienia tego zjawiska. Analiza różnych aspektów nieprzystosowania społecznego rodzi nadzieję na lepszą niż dotąd skuteczność działań profilaktycznych. Ciągłe brak jednoznacznej odpowiedzi na pytanie — na ile przejawy niedostosowania społecznego związane są z cechami osobowości, a szczególnie temperamentu? Na arenie polskich badań problem związku agresji z osobowością podjął przede wszystkim Kosewski (1977) i Gaś (1980). Kosewski (1977) koncentrował się głównie na zaburzeniach organicznych (u agresywnych przestępców), natomiast Gaś (1980) — oprócz tych, u których wyraźnie stwierdził zaburzenia charakterologiczne, wyróżnił również osoby o podwyższonych skłonnościach do zachowań agresywnych. Na podstawie licznych badań przeprowadzonych na agresywnych przestępcach wyznaczył powtarzające się cechy osobowości: lekko podwyższone skłonności do stosowania naiwnych i prymitywnych mechanizmów obronnych, wzmożone nasilenie cech neurotycznych podbarwionych nastrojem depresyjnym, podejrzliwość i wrogość wobec otoczenia, trudności adaptacyjne, sztywność opinii, postaw, konfliktowość. Osoby agresywne inaczej reagują również w sytuacjach trudnych, np. frustracja odbierana jest jako zagrożenie, podczas gdy grupa kontrolna podchodzi do niej jako do przeszkody do pokonania.

Czy zatem jest możliwe określenie osobowościowych predyktorów zachowań agresywnych? Ciągłe pojawiają się wątpliwości, prowokujące kolejne poszukiwania. Być może określenie cech temperamentu (determinowanych przecież genetycznie!), sprzyjających wystąpieniu zachowań agresywnych, nasunie przypuszczenie, iż również te zachowania antyspołeczne mają swoje genetyczne uwarunkowania. Choć jest to tylko hipoteza, jednak informacje na temat temperamentalnych predyspozycji do zachowań agresywnych umożliwiłyby odpowiednie dopasowanie programów profilaktycznych i resocjalizacyjnych, np. uwzględnianie zapotrzebowania na stymulację.

W niniejszym artykule zaprezentowane będą wyniki badań dotyczących związku charakterystyki temperamentalnej z możliwością wystąpienia zachowań agresywnych.

Główne założenia Regulacyjnej Teorii Temperamentu (RTT) Strelaua

Badania zostały przeprowadzone w oparciu o założenia zmodyfikowanej Regulacyjnej Teorii Temperamentu (RTT) Strelaua. Zgodnie z RTT, „temperamentem nazywamy podstawowe, względnie stałe cechy osobowości, odnoszące się przede wszystkim do formalnych charakterystyk (energetycznych i czasowych) reakcji i zachowań. Cechy te ujawniają się już we wczesnym dzieciństwie i mają swój odpowiednik w świecie zwierząt. Temperament choć pierwotnie uwarunkowany wrodzonymi mechanizmami neurobiochemicznymi, podlega powolnym zmianom pod wpływem dojrzewania i specyficznych dla jednostki oddziaływań między genotypem a środowiskiem.” (Strelau, 1998, s. 182). Zasadniczymi wymiarami temperamentu, odpowiedzialnymi za różnice indywidualne w charakterystyce energetycznej zachowania są: reaktywność emocjonalna, wrażliwość sensoryczna, wytrzymałość i aktywność.

Reaktywność emocjonalna definiowana jest jako „tendencja jednostki do intensywnego reagowania na emotogenne bodźce, wyrażająca się w dużej wrażliwości emocjonalnej i małej odporności emocjonalnej.” (Zawadzki i Strelau, 1997, s. 22). Zatem osoby o dużej reaktywności emocjonalnej charakteryzuje łatwość reagowania intensywnymi emocjami — duża pobudliwość, a także obniżony poziom wykonania zadania w warunkach stresowych — w związku z małą odpornością emocjonalną.

Wrażliwość sensoryczna jest definiowana jako „zdolność do reagowania na bodźce sensoryczne o niskiej wartości stymulacyjnej”, zaś wytrzymałość jako „zdolność do adekwatnego reagowania na sytuacje wymagające długotrwałego lub bardzo stymulacyjnego działania oraz zdolność do działania w warunkach silnej stymulacji zewnętrznej” (Zawadzki i Strelau, 1997, s. 22).

Z kolei aktywność jest cechą temperamentu, przejawiającą się w ilości i zakresie podejmowanych działań o określonej wartości stymulacyjnej. Jest więc podstawowym regulatorem stymulacji i może stanowić jej bezpośrednio lub pośrednio źródło. Strelau (1992a) uważa, że aktywność może być traktowana jako bezpośrednio źródło stymulacji, gdyż z każdą czynnością wiąże się ładunek emocjonalny i stopień trudności samego zadania, a ponadto w przypadku aktywności ruchowej dochodzi do pobudzenia układu nerwowego. Aktywność rozumiana jako pośrednie źródło stymulacji jest w pewnym sensie jej „organizatorem”. Poprzez własne działanie (m.in. zachowania agresywne) jednostka poszukuje lub unika stymulacji. Osoby wysokoreaktywne, posiadające mechanizmy fizjologiczne i biochemiczne wzmacniające stymulację — do osiągnięcia optymalnego poziomu aktywacji potrzebują niewiele stymulacji. W związku z tym, charakteryzują się obniżoną aktywnością. Natomiast jednostki niskoreaktywne, o dużym zapotrzebowaniu na stymulację, cechuje wysoki poziom aktywacji, poszukują, więc sytuacji i działań dostarczających wrażeń (Strelau, 1998).

W celu opisu aspektu czasowego zachowania wyodrębniono: ruchliwość, szybkość, tempo, powtarzanie i utrzymywanie. Jednak szczegółowa analiza tych właściwości wskazała na istnienie dwóch nadrzędnych cech ogólnych — żwawości i perseweratywności. Żwawość określana jest jako: „tendencja do szybkiego reagowania, utrzymywa-

nia dużego tempa wykonywanych czynności i łatwej zmiany zachowania (reakcji) w odpowiedzi na zmianę warunków zewnętrznych”, a perseweratywność jako: „tendencja do trwania i powtarzania danego zachowania przez jednostkę, po zaprzestaniu działania bodźca (sytuacji) wywołującego to zachowanie” (Zawadzki i Strelau, 1997, s. 27).

Struktura temperamentu zatem, w myśl RTT, analizowana jest za pomocą sześciu głównych cech (czynników), opisujących czasowy i energetyczny aspekt zachowania. Należą do nich: Żwawość (ŻW), Perseweratywność (PR), Wrażliwość Sensoryczna (WS), Reaktywność Emocjonalna (RE), Wytrzymałość (WT) i Aktywność (AK).

Temperament nie determinuje kierunku ani treści zachowań. Kwestia ta związana jest z czynnikami psychospołecznymi, tj. z systemem wartości jednostki, jej zainteresowaniami, motywacją, sposobem wychowania itd. Wybór stylu działania może być na przykład uwarunkowany odpornością na stres, zatem także podatnością na frustrację. Zachowanie nieakceptowane społecznie, takie jak agresja, może stać się regulatorami dostarczającymi bądź ograniczającymi stymulację.

Wprowadzenie do problematyki zachowań agresywnych

Niespójność stanowisk wobec agresji wyraża się między innymi w zaistnieniu różnych definicji, kładących nacisk na rozmaite aspekty zagadnienia i starających się ująć istotę tego zjawiska (Bandura i Waters, 1968; Buss, 1961; Caprara i Pastorelli, 1989; Frączek, 1993; Grochulska, 1996; Hinde, 1993; Kosewski, 1977; Reykowski, 1979a; Zimbardo i Ruch, 1993). Jednak dla uniknięcia nagromadzenia dużej liczby definicji i związanych z nimi komentarzy, przyjęto rozumienie agresji jako względnie trwałe właściwości indywidualnej, polegającej na częstych i nieadekwatnych do bodźca reakcjach o znacznym nasileniu. Zachowaniom agresywnym często towarzyszy nieumiejętność kontrolowania reakcji oraz przejawianie wrogości do otoczenia.

Agresja jest bardzo niejednorodną formą zachowania. W literaturze dokonywane są podziały w zależności od przyjętych kryteriów: sytuacyjnych, motywacyjnych, celowości itd. (Frączek, 1986; Gruszecka, 1993; Hinde, 1993; Ranschburg, 1993; Reykowski, 1978, 1979a; Skorny, 1968).

Buss (1961, za: Kosewski, 1967) odróżnił wrogość od agresji jako reakcję wyłącznie słowną, a w jej zakresie wyodrębnił: urazę — czyli zazdrość, nienawiść do otoczenia, rozgoryczenie i gniew za rzeczywiście doznane lub urojone upokorzenia, podejrzliwość — rozumianą jako rzutowanie wrogości na innych oraz poczucie winy. Samą zaś agresję podzielił na agresję pośrednią, tj. skierowaną drogą okrężną i bezpośrednią, na którą składają się: agresja fizyczna, słowna, irytacja i negatywizm. Agresję fizyczną Buss (1961, za: Kosewski, 1967) definiuje jako działanie przeciw innym ludziom obejmujące każdą bójkę, ale nie niszczenie przedmiotów. Agresja słowna to wyrażenie negatywnych uczuć zarówno formą (sprzecanie się, krzyk, wrzask), jak i treścią (groźby, przekleństwa, przyjęcie tendencyjnie krytycznej postawy). Przez irytację rozumiana jest gotowość do przejawiania negatywnych uczuć po najmniejszym nawet podrażnieniu (obejmuje ona też takie cechy, jak: porywczność, drażliwość, zrzędność, grubiańskość). Zaś negatywizm to zachowanie opozycyjne, skierowane przeciwko autorytetowi lub władzy. Ponadto w kwestionariuszu „Nastroje i Humory” Bussa i Durkee’go (1957, za: Kosewski, 1967)) autorzy wyróżnili jeszcze skalę „Poczucie winy”. Wyraża

się w niej ewentualne przekonanie badanego, że jest złym człowiekiem, że czyni zło lub też odczuwane przez niego wyrzuty sumienia (Buss, 1961, za: Kosewski, 1967).

Metody i przebieg badań własnych

Badania nad związkiem między temperamentem a agresją przeprowadzono na 170 osobach, tj. 95 kobietach i 75 mężczyznach, w wieku 20 – 24 lata, gdzie średnia wieku wyniosła 22,4 lat, a odchylenie standardowe 1,64.

Formalna Charakterystyka Zachowania – Kwestionariusz Temperamentu

Pomiaru cech temperamentu dokonano za pomocą kwestionariusza FCZ – KT Zawadzkiego i Strelaua (1997). Podstawą teoretyczną tego kwestionariusza jest omówiona już wcześniej Regulacyjna Teoria Temperamentu. W kwestionariuszu wyodrębniono sześć cech, reprezentujących strukturę temperamentu. Są to, definiowane już we wstępie: żwawość (ŻW), perseweratywność (PR), wrażliwość sensoryczna (WS), reaktywność emocjonalna (RE), wytrzymałość (WT) i aktywność (AK). FCZ – KT w swojej aktualnej wersji zawiera sześć skal o tych samych nazwach jak wymienione cechy. Za każdą odpowiedź diagnostyczną przyznaje się jeden punkt. Wysoki wynik oznacza duże natężenie cechy.

„Nastroje i Humory” Bussa i Durkee’go (1957), wersja w adaptacji Choynowskiego, Kosewskiego, Ostrihańskiej i Wójcik (1967)

W celu zebrania informacji na temat zachowań agresywnych w opisywanych badaniach wykorzystano kwestionariusz do badania agresywności „Nastroje i Humory” Bussa i Durkee’go (1957), wersję w adaptacji Choynowskiego, Kosewskiego, Ostrihańskiej i Wójcik (1967).

Autorzy testu na podstawie wyodrębnionych przez siebie siedmiu form zachowania (patrz: opis we wstępie) wyróżnili odpowiadające im skale, ułożone w następującej kolejności: (1) Atak (agresja fizyczna), (2) Agresja pośrednia, (3) Irytacja, (4) Negatywizm, (5) Uraza, (6) Podejrzliwość, (7) Agresja słowna i (8) Poczucie winy.

Porównanie wyników uzyskanych przez badanego w poszczególnych skalach z maksymalną ilością punktów kwestionariusza obrazuje stopień agresywności badanego. Posługując się kwestionariuszem, stosowano instrukcję i oceny wyników według Kosewskiego (1967).

Problemy i hipotezy badawcze.

Prezentacja oraz omówienie wyników badań

Celem prezentowanych badań było udzielenie odpowiedzi na pytanie:

Jakie różnice w poziomie i formach agresji u osób dorosłych związane są z ich cechami temperamentalnymi ?

W ramach problemu sformułowano pytania szczegółowe:

- Jakie różnice w poziomie agresji związane są z poziomem reaktywności?
- Czy istnieje zależność pomiędzy poziomem reaktywności a formami agresji?

c) Jaki rodzaj zachowań agresywnych najbardziej sprzyja zwiększeniu ogólnego poziomu agresji?

W celu sformułowania hipotez do pytania badawczego, analizującego związek cech temperamentalnych z zachowaniami agresywnymi, można odwołać się do literatury rozpatrującej tenże związek (Fabes i Eisenberg, 1993; Reykowski, 1977, 1978; Strelau, 1978).

Zamieszczone poniżej następujące dwie hipotezy, sformułowane w nawiązaniu do koncepcji, zgodnie z którą osoby niskoreaktywne, aby osiągnąć optymalny poziom aktywności, podejmują czynności o wysokiej wartości stymulacyjnej, za jakie można uważać również zachowania agresywne (Reykowski, 1978).

1. Istnieją różnice w zakresie poziomu agresji u osób o różnych poziomach reaktywności emocjonalnej.
2. Osoby o niskiej reaktywności cechuje wyższy poziom agresji ogólnej niż osoby o wysokiej reaktywności emocjonalnej.

Analizując proponowane przez wielu autorów (Buss, 1961, za: Kosewski, 1967; Skorny, 1968; Reykowski, 1978; Zimbardo i Ruch, 1993; Ranschburg, 1993) różnorakie formy agresji i ich związek z cechami temperamentalnymi oraz opierając się na tezie, iż agresja bezpośrednia, na którą składa się wg Bussa (1961, za: Kosewski, 1967) agresja fizyczna, irytacja, negatywizm i agresja słowna — posiada większą wartość stymulacyjną niż inne formy agresji (Reykowski, 1978, 1979a, 1988), postawiono hipotezę:

3. Osoby niskoreaktywne cechuje wyższy poziom agresji bezpośredniej niż osoby wysokoreaktywne.

Ostatnie dwie hipotezy do drugiego problemu sformułowane następująco:

4. Wysoki poziom agresji bezpośredniej najbardziej sprzyja wysokiemu ogólnemu poziomowi agresji.
5. Poziom agresji pośredniej i podejrzliwości nie wpływa na nasilenie ogólnego poziomu agresji.

Jak już wspomniano, osoby niskoreaktywne poszukują stymulacji, zaś wysokoreaktywne unikają jej (Strelau, 1992a). Dlatego można przypuszczać, że agresja bezpośrednia występująca u osób niskoreaktywnych będzie na tyle wysoka, iż ogólny poziom agresji również okaże się wysoki, zaś u osób wysokoreaktywnych zależność ta będzie odwrotna. Jeżeli chodzi o agresję pośrednią i wrogość, to prawdopodobnie nie będą one związane z ogólnym poziomem agresji.

W dalszej części artykułu w nawiązaniu do wymienionych problemów i hipotez zostały przedstawione oraz omówione wyniki przeprowadzonych badań.

Celem uzyskania odpowiedzi na pytanie badawcze: „Jakie różnice w poziomie i formach agresji związane są z cechami temperamentalnymi osób badanych?” weryfikowano kolejne hipotezy. Hipotezę, iż prawdopodobnie istnieją różnice w zakresie poziomu agresji u osób o różnych poziomach reaktywności emocjonalnej, testowano za pomocą jednoczynnikowej analizy wariancji. Reaktywność emocjonalna prezentowana była na różnych poziomach (górnym i dolnym kwartylu próby), zaś drugą zmienną był osiągnięty przez dane osoby poziom agresji. Analogiczną procedurę przeprowadzono w grupie kobiet i mężczyzn osobno. Wyniki prezentuje tabela 1.

Dane prezentowane w tabeli 1 wskazują, iż istotnie wystąpiła różnica w poziomie agresji ogólnej, w grupach podzielonych ze względu na natężenie reaktywności emocjonalnej, przy czym silniej zaznaczyła się ona w grupach podzielonych ze względu na płeć. Dla przetestowania hipotezy badawczej zastosowano analizę wariancji, co pozwo-

liło przy poziomie istotności $p < 0,01$ podjąć decyzję o prawdziwości sformułowanej hipotezy. Ogólne natężenie agresji okazało się być związane z poziomem reaktywności emocjonalnej we wszystkich utworzonych grupach. Potwierdziło to zarazem dotychczasowe dane z literatury (Frączek, 1986; Reykowski, 1978; Strelau, 1985, 1992b, 1998) o istnieniu związku między cechami temperamentalnymi a agresją.

Tab. 1. Związek poziomu reaktywności emocjonalnej i poziomu agresji ogólnej

Grupa	Średni poziom reaktywności	St. Dev.	Średni poziom agresji ogólnej	St. Dev.	Istotność różnic	Wariancja
Wysokoreaktywni (cała próba)	16,13	4,27	64,55	3,54	- 1,40	2,40
Niskoreaktywni (cała próba)	3,83	3,61	69,98	3,88	- 1,40	2,40
Wysokoreaktywni (kobiety)	17,89	3,59	48,26	4,54	2,17	0,68
Niskoreaktywni (kobiety)	7,00	3,97	61,89	3,24	2,17	0,68
Wysokoreaktywni (mężczyźni)	11,71	4,92	63,48	3,98	2,34	0,73
Niskoreaktywni (mężczyźni)	2,76	3,26	80,29	5,09	2,34	0,73

Za pomocą testu istotności dla dwóch średnich sprawdzono hipotezę, iż osoby niskoreaktywne prawdopodobnie cechuje wyższy poziom agresji ogólnej niż osoby o wysokiej reaktywności emocjonalnej. Tabela 1 prezentuje poziom agresji ogólnej u osób o wysokiej i niskiej reaktywności. Na podstawie zastosowanego testu, przy lewostronnym obszarze krytycznym i przy poziomie istotności $p < 0,01$ przyjęto testowaną hipotezę. Decyzję taką podjęto zarówno dla całej badanej próby, jak i dla kobiet i mężczyzn osobno. Zatem osoby niskoreaktywne okazały się bardziej agresywne niż badani o niższym natężeniu reaktywności emocjonalnej.

Dla sprawdzenia hipotezy, iż osoby niskoreaktywne prawdopodobnie mają wyższy poziom agresji bezpośredniej, niż wysokoreaktywne, wyodrębniono grupy osób o skrajnych wartościach reaktywności emocjonalnej (górną i dolną kwartyl) i przy poziomie istotności $p < 0,01$ zastosowano test istotności dla dwóch średnich. Uzyskane wyniki przedstawia tabela 2.

Tab. 2. Związek poziomu reaktywności emocjonalnej i poziomu agresji bezpośredniej

Grupa	Średni poziom reaktywności	St. Dev.	Średni poziom agresji bezpośredniej	St. Dev.	Istotność różnic
Wysokoreaktywni (cała próba)	16,13	4,27	40,43	3,15	0,81
Niskoreaktywni (cała próba)	3,83	3,61	3,61	4,07	0,81
Wysokoreaktywni (kobiety)	17,89	3,59	39,47	4,12	1,90
Niskoreaktywni (kobiety)	7,00	3,97	33,42	4,90	1,90
Wysokoreaktywni (mężczyźni)	11,71	4,92	37,05	2,55	3,94
Niskoreaktywni (mężczyźni)	2,76	3,26	48,24	3,78	3,94

Średnie natężenie agresji bezpośredniej, w grupach o różnych poziomach reaktywności emocjonalnej, przy prawostronnym obszarze krytycznym i poziomie istotności

$p < 0,01$ różniło się w sposób istotny. Zatem przyjęto hipotezę, iż osoby niskoreaktywne posiadają wyższe nasilenie agresji bezpośredniej. Hipotezę tę jednak odrzucono w grupie badanych mężczyzn. Mężczyźni niskoreaktywni nie różnią się w sposób istotny w wyborze form agresji od mężczyzn wysokoreaktywnych. Można to tłumaczyć faktem, iż prawdopodobnie analogicznej stymulacji dostarcza im agresja pośrednia, zaś ogólny wynik grupy (różny od wyniku grupy samych mężczyzn) spowodowany był silną zależnością tych zmiennych w grupie kobiet, która zaważyła na rezultacie końcowym. Mimo to, zastanawiające jest, iż agresja bezpośrednia nie jest silniej zaznaczoną formą agresji u mężczyzn niskoreaktywnych. Agresja bezpośrednia bowiem, jak uważa Reykowski (1979b, 1978), dostarcza stymulacji nie tylko przez samą aktywność (uderzanie, rzucanie, rozbijanie), ale też przez obserwowanie nagłej zmiany w otoczeniu i obserwowanie efektu w zachowaniu innych (cierpienie, ból, strach). Nie wiadomo zatem, dlaczego badani niskoreaktywni mężczyźni nie preferowali agresji bezpośredniej, skoro jej wartość stymulacyjna jest tak duża. Wątpliwości te mogłyby rozwiązać jedynie kolejne badania, skierowane na określenie faktycznego natężenia stymulacyjnego poszczególnych form agresji.

Aby zweryfikować hipotezę, iż agresja bezpośrednia prawdopodobnie najbardziej sprzyja wysokiemu ogólnemu poziomowi agresji, zaś nie jest z nim związana agresja pośrednia i podejrzliwość określono współczynnik korelacji i przeprowadzono test różnic między średnimi, co przedstawia tabela 3.

Tab. 3. Interkorelacje pomiędzy wybranymi skalami kwestionariusza „Nastroje i humory”

Skala kwestionariusza	Agresja ogólna
Agresja bezpośrednia	0,76
Agresja pośrednia	0,40
Podejrzliwość	0,46
Atak	0,33
Irytacja	0,40
Negatywizm	0,36
Uraza	0,39
Agresja słowna	0,32
Wina	0,31

Jak widać w tabeli 3, agresja bezpośrednia rzeczywiście jest silnie skorelowana z agresją ogólną (postawioną wcześniej hipotezę przyjęto przy poziomie istotności $p < 0,01$). Agresja bezpośrednia okazała się mieć najwyższy poziom u osób, u których agresja ogólna była również najsilniejsza, co prezentuje tabela 3 (obszar krytyczny prawostronny, poziom istotności $p < 0,01$). Fakty te potwierdzają tezę, że osoby agresywne poszukują stymulacji. W ten sposób wyniki badań w zakresie wyjaśnienia związku między temperamentem a agresją (za wyjątkiem niepotwierdzonej hipotezy, iż niskoreaktywni mężczyźni charakteryzują się podwyższonym poziomem agresji bezpośredniej) wzajemnie się uzupełniają. Osoby niskoreaktywne poszukują stymulacji, której dostarczają im zachowania agresywne (podwyższony poziom agresji ogólnej), a wśród nich najbardziej agresja bezpośrednia.

Agresja pośrednia i podejrzliwość również okazały się korelować z agresją ogólną (zob. tabela 3), choć słabiej niż poprzednia forma, bo na średnim poziomie. Odrzucono

hipotezę o braku związku tych form z nasileniem agresji ogólnej (przy poziomie istotności $p < 0,01$). Agresja pośrednia i podejrzliwość były silniej zaznaczone u osób o wysokiej agresji ogólnej (zob. tabela 3). Taką sytuację wiąże się z tym, iż aby ogólny poziom cechy globalnej mógł być wysoki to i jego składowe muszą mieć wyższe natężenie. Zatem u osób o wysokiej agresji ogólnej, poszczególne formy agresji (głównie agresja bezpośrednia, pośrednia i podejrzliwość) są na wyższym poziomie niż u osób o słabiej zaznaczonej agresji. Twierdzenie to potwierdzają dane w tabeli 3, a także wysokie korelacje agresji ogólnej z pozostałymi formami.

Po uzyskaniu odpowiedzi na sformułowane pytania i hipotezy badawcze warto się zastanowić, jakie jeszcze oprócz reaktywności emocjonalnej cechy temperamentalne związane są z zachowaniami agresywnymi. W tym celu na podstawie danych zawartych w tabeli 4 można sformułować wnioski dotyczące związków pomiędzy różnymi formami agresji a cechami temperamentalnymi u osób badanych. W większości przypadków cechy są ortogonalne, co wynika z braku lub bardzo niskich korelacji żywawości, wrażliwości sensorycznej, wytrzymałości i aktywności z badanymi formami agresji. Korelacje pomiędzy wytrzymałością a irytacją i winą, oraz aktywnością i agresją słowną są nieco wyższe od pozostałych, jednak ogólnie są one dość niskie, bo nie przekraczają 0,30.

Tab. 4. Korelacje skal FCZ – KT ze skalami kwestionariusza „Nastroje i Humory”

Skala	Żwawość	Perseweratywność	Wrażliwość sensoryczna	Reaktywność emocjonalna	Wytrzymałość	Aktywność
Atak	0,04	-0,03	0,04	0,02	0,01	-0,00
Agresja pośrednia	-0,12	0,24	-0,01	0,21	-0,13	0,05
Irytacja	-0,20	0,38**	0,02	0,44**	-0,30	-0,07
Negatywizm	-0,12	0,13	0,01	0,18	-0,19	0,09
Uraza	-0,19	0,33**	-0,03	0,38**	-0,15	-0,10
Podejrzliwość	-0,14	0,23*	-0,06	0,28**	-0,14	0,01
Agresja słowna	-0,04	0,10	0,03	0,05	-0,10	-0,20*
Wina	-0,20	0,40**	-0,02	0,40**	-0,26	-0,14

Uwaga: współczynniki korelacji istotne na poziomie $p < 0,01$ oznaczono gwiazdką; zaś istotne na poziomie 0,001 dwoma gwiazdkami.

Najbardziej z zachowaniami agresywnymi, zwłaszcza z irytacją, urazą i winą związane jest perseweratywność i reaktywność emocjonalna. Najwyższe korelacje stwierdzono pomiędzy reaktywnością emocjonalną a irytacją (0,44) oraz perseweratywnością a winą (0,40). Korelacje te jednak są na przeciętnym poziomie.

Wykazany związek reaktywności emocjonalnej z agresją potwierdza opinie na temat współwystępowania tych cech zachowania (Fabes i Eisenberg 1993; Reykowski, 1977, 1979a; Strelau, 1985). Jednak zbadana zależność jest słabsza niż w cytowanych pracach, a w stosunku do dwóch form (atak, agresja słowna) jest bliska zeru (odpowiednio: 0,02; 0,04).

Perseweratywności poświęcono znacznie mniej miejsca w literaturze niż reaktywności. Nie szukano bezpośredniego związku tej cechy z zachowaniami agresywnymi. W omawianych badaniach perseweratywność wykazała bardzo niewielki związek z atakiem, negatywizmem i agresją słowną. Tylko nieco większa korelacja wystąpi-

ła w zestawieniu tej cechy zachowania z agresją pośrednią i podejrzliwością. Znacznie wyraźniejszą zależność dostrzec można między perseweratywnością a winą (0,4), irytacją (0,37) i urazą (0,33). Możliwe, że wynika to z faktu, iż dwie z wymienionych form agresji (wina i uraza) charakteryzują się względną stałością w czasie, korespondując w ten sposób bardziej z cechami osobowości niż z chwilową formą zachowania.

W literaturze wielu autorów (Strelau, 1985, 1992a; Reykowski, 1978, 1979b; Fabes i Eisenberg, 1993) opowiada się za tezą, iż jednostki często odczuwające niedobór stymulacji (osoby niskoreaktywne) uciekają się do zachowań agresywnych, jako silnie stymulujących. Opinia ta zatem jest całkowicie zbieżna z uzyskanymi wynikami. Istnieją również poglądy (Fabes i Eisenberg, 1993), sugerujące, że emocjonalne pobudzenie i agresja są zależne w sposób dodatni tylko do pewnego poziomu, zaś powyżej niego zależność odwraca się, stając się ujemną. Krzywoliniowy związek między agresją reaktywną a temperamentem wykazał w swoich badaniach Frączek (1979). Eliasz (1973) z kolei twierdzi, że osoby wysokoreaktywne reagują na średni poziom frustracji większym nasileniem agresji niż osoby niskoreaktywne. Jednak dalszy wzrost poziomu frustracji, powoduje spadek natężenia agresji u wysokoreaktywnych, a u osób niskoreaktywnych odwrotny skutek. Nie należy jednak zapomnieć o znaczeniu środowiska, któremu w formowaniu zachowań agresywnych, obok cech temperamentalnych, wielu autorów (Bandura i Walters, 1968; Carrey, 1983; Olweus, 1980; Pitkanen-Pulkinien 1980; 1992) przypisuje decydujące znaczenie, agresja bowiem może być wyuczonym sposobem reagowania (Reykowski, 1979b; Frączek, 1986).

Podsumowanie

W artykule uzyskano potwierdzenie tezy, że istnieje związek między określonymi cechami temperamentalnymi a wyższym poziomem agresji, predyspozycjami do pewnych form zachowań agresywnych. Wyniki tych badań warto wzbogacić, tym razem koncentrując się na czynnikach o charakterze bardziej środowiskowym. Być może wówczas uzyskane zostaną komplementarne do przytoczonych powyżej — wnioski, świadczące o osobowościowych predyktorach nieprzystosowania społecznego.

Możliwe, że zwrócenie uwagi na cechy temperamentalne zwiększyłyby w znacznej mierze skuteczność terapii osób, charakteryzujących się dużym nasileniem zachowań agresywnych. Dostosowanie podejmowanych działań, na przykład do zapotrzebowania stymulacyjnego określonych osób, być może uczyniłoby profilaktykę i terapię nie tylko bardziej skuteczną, ale również bardziej atrakcyjną dla zainteresowanych nią ludzi.

Analiza uzyskanych danych pozwoliła sprecyzować następujące wnioski:

1. Niski poziom reaktywności emocjonalnej, u osób badanych, jest związany z ich podwyższonym poziomem agresji ogólnej.
2. Niskoreaktywne kobiety cechuje wyższy poziom agresji bezpośredniej. Zależność ta nie występuje jednak u mężczyzn.
3. Wśród cech temperamentalnych najbardziej związana z zachowaniami agresywnymi jest reaktywność emocjonalna oraz perseweratywność (ta ostatnia zwłaszcza irytacją, urazą i winą).
4. Najślabszy związek z formami agresji mają zwałość, wrażliwość sensoryczna, wytrzymłość i aktywność.

Bibliografia

- Bandura, A., Walters, R.H. (1968). *Agresja w okresie dojrzewania*. Warszawa: PWN.
- Buss, A. (1961). *The psychology of aggression*. New York: Wiley.
- Caprara, G. (1989). *Toward a reorientation of research on aggression*. „European Journal of Personality”, 3, 121 – 138.
- Carey, W. (1983). *Some pitfalls in infant temperament research*. „Infant Behaviour and Development”, 6, 247 – 254.
- Eliasz, A. (1973). *Dynamics of aggression in neurotics*. „Polish Psychological Bulletin”, 4, 66 – 70.
- Fabes, A. i Eisenberg, J. (1993). *Pobudzenie emocjonalne a gniewne i agresywne zachowanie*. [w:] A. Frączek (red.), *Socjalizacja a agresja* (s. 103 – 121). Warszawa: PAN.
- Frączek, A. (red.) (1979). *Studia nad psychicznymi mechanizmami czynności agresywnych*. Wrocław: Ossolineum.
- Frączek, A. (red.) (1986). *Temperament and regulation of interpersonal aggression*. „Polish Psychological Bulletin”, 17, 3 – 13.
- Frączek, A. (1993). *Socjalizacja a agresja*. Warszawa: PAN.
- Gaś, Z. (1980). *Analiza syndromu agresji*. „Psychologia Wychowawcza” 4, 475 – 480.
- Gruszecka, E. (1993). *Czy agresja jest konieczna*. „Scholastikus”, 1 – 2, 43 – 57.
- Grochulska, J. (1996). *Agresja u dzieci*. Warszawa: WSiP.
- Hinde, R. (1993). *Niektóre problemy agresywnego zachowania*. [w:] A. Frączek (red.), *Socjalizacja a agresja* (s. 15 – 25). Warszawa: PAN.
- Kosewski, M. (1967). *Wprowadzenie do skali agresji Buss – Durkee (Nastroje i Humory)*. Warszawa: OBP.
- Kosewski, M. (1977). *Agresywni przestępcy*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Olweus, D. (1980). *Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys*. „Developmental Psychology”, 16, 644 – 666.
- Pitkanen-Pulkkinen, L. (1980). *The child in the family*. „Nordisk Psychologia”, 2, 147 – 157.
- Pitkanen-Pulkkinen, L. (1992). *Continuities in aggressive behaviour from childhood to adulthood*. „Aggressive Behaviour”, 2, 249 – 263.
- Ranschburg, J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa: WSiP.
- Reykowski, J. (1975). *Osobowość jako centralny system regulacji i integracji czynności człowieka*. [w:] T. Tomaszewski (red.) *Psychologia* (s. 762 – 826). Warszawa: PWN.
- Reykowski, J. (1977). *Spontaniczna agresja i spontaniczne czynniki hamujące*. „Przeгляд Psychologiczny”, 2, 203 – 228.
- Reykowski, J. (1978). *Podstawowe mechanizmy regulacji społecznego zachowania się człowieka*. [w:] Reykowski J. (red.), *Teoria osobowości a zachowanie prospołeczne* (s. 34 – 48) Warszawa: PWN.
- Reykowski, J. (1979a). *Motywacja. Postawy prospołeczne a osobowość*. Warszawa: PWN.

- Reykowski, J. (1979b): *Intrinsic inhibition of aggressive behavior*. [w:] S. Feshbach, A. Frączek (red.), *Aggression and behaviour change: Biological and social processes* (s. 16 – 42). New York: Praeger.
- Skorny, Z. (1968). *Psychologiczna analiza zachowania się*. Warszawa: PWN.
- Strelau, J. (1978). *Rola temperamentu w rozwoju psychicznym*. Warszawa: WSiP.
- Strelau, J. (1985). *Temperament, osobowość, działanie*. Warszawa: PWN.
- Strelau, J. (1992a). *Temperament i inteligencja*. Warszawa: PWN.
- Strelau, J. (1992b). *Badania nad temperamentem. Teoria, diagnoza i zastosowanie*. Wrocław: Ossolineum.
- Strelau, J. (1998). *Psychologia temperamentu*. Warszawa: PWN.
- Zawadzki, B. i Strelau, J. (1995). Podstawy teoretyczne, konstrukcja i własności psychometryczne inwentarza: „Formalna Charakterystyka Zachowania – Kwestionariusz Temperamentu”. *Studia Psychologiczne*, 33, 49 – 95.
- Zawadzki, B. i Strelau, J. (1997). *Formalna Charakterystyka Zachowania – Kwestionariusz Temperamentu (FCZ – KT). Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Zimbardo, P.G. i Ruch, F. L. (1993). *Agresja i przemoc. Degeneracja form życia społecznego*. [w:] P.G. Zimbardo (red.), *Psychologia i życie* (s. 582 – 595). Warszawa: PWN.

Agnieszka MIKLEWSKA

Temperamental conditions of aggressive behaviours

Summary

This study investigated the relationship between temperament and aggressive behaviours for a sample of 170 Polish students, male ($N = 75$) and female ($N = 95$) in various age ($M = 22,4$; $s = 1,64$). The results of this study show that temperament (emotional reactivity and perseverance correlates with aggression.